

आदिवासी उपन्यासमा भयवाद

डा.सुभाषचन्द्र न्यौपाने

उपप्राध्यापक नेपाली

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस धरान, सुनसरी

subashneupane953@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययनमा उपन्यासकार देश सुब्बाको आदिवासी उपन्यासलाई भयवादका कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । सुब्बाको २०६४ सालमा प्रकाशित प्रस्तुत उपन्यासमा केकस्तो भयवादी चेतनाको अभिव्यक्ति भएको छ र उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूमा केकस्तो भयगत अवस्था देखिन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ । प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपन्यासकार देश सुब्बाको आदिवासी उपन्यासलाई लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा भयवादसँग सम्बन्धित लेख, पुस्तक तथा शोधग्रन्थहरूका साथै आदिवासी उपन्यासका सन्दर्भमा प्रकाश पारी लेखिएका सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । यी सबै सामग्रीहरू पुस्तकालयीय सामग्री भएकाले यिनै पुस्तकालयीय सामग्रीहरूको प्रयोग गरी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ । सामग्री विश्लेषणका क्रममा निगमनात्मक विधिअनुसार स्थापित सिद्धान्तका आधारमा आदिवासी उपन्यासको सूक्ष्मपठन विधिमाफर्त अध्ययन गरी वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिको प्रयोगद्वारा यस लेखलाई पूर्णता दिइएको छ । भयवादी चेतनाको सशक्त प्रयोगका कारण यो कृति पूर्ण रूपमा भयमा आधारित छ र यस कृतिको भय भनेको चेतनाको भय हो । सोही आधारमा आदिवासी भयवादमा आधारित पूर्ण भयवादी उपन्यास हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत लेखबाट निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : चेतना, जीवनसञ्चालन, भयवाद, मानसिकता, संवेग ।

विषयपरिचय

आदिवासी उपन्यासमा प्रयुक्त भयवादी चेतनाको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य हो । २०२१ साल मङ्सिर २१ गते धरानमा जन्मिएका देश सुब्बा प्रवासमा रहेर पनि निरन्तर नेपाली भाषासाहित्यको सेवामा समर्पित सक्रिय साहित्यसर्जक हुन् । नेपाली साहित्यमा उनी उपन्यासकार, कवि र चिन्तकका रूपमा स्थापित भएका छन् । २०४१ सालदेखि नै उपन्यास लेखनमा सक्रिय रहे पनि २०५०

सालपछि मात्र उनका उपन्यासहरू प्रकाशनमा आउन थालेका हुन् । दोषीकर्म (२०५०) अपमान (२०५२) शहीद (२०५६) र आदिवासी (२०६४) उनका प्रकाशित औपन्यासिक कृतिहरू हुन् । उपन्यासबाहेक उनले डायस्पोरिक चेतनामा आधारित कविताहरूको पनि रचना गरेका छन् । उनका कविताहरू हडकडका कविता (२०६३/६४) र सिर्जनशील साहित्य (२०६४) मा सङ्कलित छन् । देश सुब्बाको अर्को सशक्त व्यक्तित्व चिन्तक व्यक्तित्व हो । (२०६२/६३) सालदेखि नवीन चिन्तनको खोजमा लागेका सुब्बाले आदिवासी उपन्यासका माध्यमबाट भयवाद नामक चिन्तनको प्रारम्भ र विकास गरेका हुन् । भयवाद वैचारिक चिन्तन (२०६६) भयवाद विमर्श (२०६७) लगायतका विभिन्न लेखहरूमार्फत उनले आफ्नो भयवादसम्बन्धी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यही भयवादसँग सम्बन्धित चिन्तनका आधारमा उनकै आदिवासी उपन्यासको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको मूल विषय हो ।

उपन्यासकार देश सुब्बाको आदिवासी उपन्यासलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिने आधारहरू रहेका छन् । प्रस्तुत लेखमा भने चिन्तक देश सुब्बाले नै प्रारम्भ गरेको भयवादका आधारमा मात्र आदिवासी उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेख आदिवासी उपन्यासमा भयवादी चेतनाको अभिव्यक्ति केकसरी भएको छ र यस उपन्यासका पात्रहरूमा केकस्तो भयको अवस्था देखिन्छ भन्ने कुराको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । यिनै समस्याहरूलाई यहाँ समस्यागत प्रश्नका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । समस्याकथनका रूपमा यहाँ आदिवासी उपन्यासमा केकस्तो भयवादी चेतनाको अभिव्यक्ति भएको छ र यस उपन्यासका पात्रहरूले केकस्तो भयको अनुभव गरेका छन् भन्ने प्रश्न उठाइएको छ । यी समस्याकथनका रूपमा उठाइएका समस्याहरूको समाधान खोज्नु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हो । प्रस्तुत लेखका उद्देश्यहरूलाई निम्नलिखित बुँदामा समेटिएको छ : आदिवासी उपन्यासमा केकस्तो भयवादी चेतनाको अभिव्यक्ति भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु र यस उपन्यासका पात्रहरूले केकस्तो भयको अनुभव गरेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु । उपन्यासकार देश सुब्बाको आदिवासी उपन्यासमा भयवादी चेतनाको खोज गरिएको प्रस्तुत अध्ययन आफैँमा औचित्यपूर्ण रहेको छ । उपन्यासकार सुब्बाले आफैँले प्रतिपादन गरेको चिन्तनलाई यस उपन्यासमा केकसरी प्रयोगभूमि बनाएका छन् र भयवादी चेतनाको अभिव्यक्तिका आधारमा प्रस्तुत उपन्यास केकस्तो बन्न पुगेको छ भन्ने कुराको आधिकारिक तथा वस्तुपरक खोज हुने भएकाले यस लेखको औचित्य रहेको छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ । उपन्यासकार देश सुब्बाको आदिवासी उपन्यासमा भयवादसम्बन्धी चिन्तनको प्रयोग केकसरी भएको छ र भयवादी चेतनाका आधारमा यस उपन्यासका पात्रहरू केकसरी निर्दिष्ट भएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषणमा मात्र केन्द्रित हुनु प्रस्तुत लेखको सीमा हो ।

उपन्यासकार देश सुब्बाको जीवनी तथा उनको भयवादी चिन्तनका सन्दर्भमा विभिन्न टीकाटिप्पणीहरू भएका छन् तर आदिवासी उपन्यासको भयवादी विश्लेषण भएको पाइँदैन । यस उपन्यासका सन्दर्भमा अर्जुनबाबु माबुहाड (२०६६) ले आदिवासी उपन्यासमा लिम्बू जातिको अस्तित्व लोप हुन लागेको भयले यस उपन्यासको नायक बढी चिन्तित रहेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरेका छन् । कृष्ण बराल (२०६६) ले भय के हो र यो मानिसमा कहाँ र कसरी बसेको हुन्छ भन्ने कुराको चर्चा गर्दै उपन्यासकार देश सुब्बाको आदिवासी उपन्यासको नायक निसाम्ले भयबोधकै कारण सोही भयको निदानका लागि घर छोडेर जङ्गलतिर हिँडी उसको मानसिक अवस्था केही शान्त भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । गिरिराज खतिवडा (२०६८) ले मान्छेमा भय हुन्छ र उसलाई केही न केहीले भयभीत बनाइरहेको हुन्छ भन्ने कुरा आदिवासी उपन्यासका पात्रहरूले प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । गोविन्दराज भट्टराई (२०६६) ले देश सुब्बाले

प्रारम्भ गरेको भयवादको सैद्धान्तिक अवधारणा के हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । टङ्क न्यौपाने (२०६६) ले आदिवासी आख्यान प्रबलन भएर विचार प्रबल उपन्यास बन्न पुगेको छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । मुनाराज शेर्मा (२०६६) ले आदिवासी उपन्यासका सबै पात्रहरूले भयलाई बोकेर हिँडेका हुनाले यो भयवादी चिन्तन बोकेको उपन्यास हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

माथि प्रस्तुत भएका यी विभिन्न चिन्तकहरूका अवधारणा र विश्लेषणहरूमा उपन्यासकार देश सुब्बाको *आदिवासी* उपन्यास भयवादी चेतनाले भरिएको कृति हो भन्ने विचार प्रायः सबैको आएको छ तर यस उपन्यासले केकस्तो भयको अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ र कुन कुन पात्रहरू केकस्तो भयले आक्रान्त बनी कुन रूपमा भयबोधको चेतनाले केकस्तो उचाइमा पुग्न सफल भएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण माथिका पूर्वकार्यहरूमा गरेको नपाइएकाले यही भयवादी चेतनाका आधारमा आदिवासी उपन्यासको विश्लेषण गर्नु पर्ने देखिएकाले यो लेख तयार पारिएको हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा समस्या कथनमा उठाइएका समस्याहरूको समाधानका लागि पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्रीहरू जुटाइएको छ । यस अध्ययनमा विषय विज्ञहरूद्वारा लेखिएका पुस्तकहरूबाट नै सैद्धान्तिक सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको हुनाले यी सामग्रीहरू द्वितीयक स्रोतमा आधारित रहेका छन् । कृतिको सूक्ष्म पठन तथा विवेचना गरी निष्कर्ष निकालिएको हुनाले यस अध्ययनका लागि *आदिवासी* उपन्यास प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा केन्द्रित रहेको छ । यस अध्ययनमा सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने सन्दर्भमा विश्लेषणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । खासगरी यस अध्ययनमा कृतिगत उद्धरणको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने विश्लेषणात्मक ढाँचामा आधारित भएर निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

चिन्तक देश सुब्बाले प्रतिपादन गरेको भयवाद नेपाली साहित्यिक चिन्तनका क्षेत्रमा आएको नौलो आयाम हो । सामान्य अर्थमा भय भनेको त्रास वा डर हो । मानसिक तहबाट उत्पन्न हुने सन्त्रासको क्रिया प्रतिक्रिया नै भय हो । भय हाम्रो सामान्य मनोवृत्तिमा साधारण अवस्थामा प्रकट हुन्छ । कुनै कुराबाट आफूलाई हानी नोक्सानी हुने मानसिक पीडाका साथ उत्पन्न हुने भय मान्छेको चेतनासँगै विकसित भएको हुन्छ । यही भयवृत्तिबाट मान्छे सांसारिक जीवनयापन गर्दछ । यही भयलाई जन्म र मृत्युका विच पैदा भएर अन्त्य हुने मानसिक भावका रूपमा देश सुब्बाले भयको उत्खनन गरेका छन् । भयवाद २०६२ सालको अन्त्यतिर प्रकाशनमा आएको एउटा वैचारिक प्रस्तावना हो । भयवादभित्र धेरै कुरा समेटिएका छन् । यो धेरै विषयबाट अलिअलि पैचो लिएर निर्माण गरिएको विचार हो । शब्दले छेलिएका शब्दहरू, विचारले छेलिएका विचारहरू, व्यवहारले छेलिएका व्यवहारहरू, ज्ञान नहुजेल थाहा नपाएका तर पल्टाएर हेर्दा त्यहीँ भएका विषयलाई भयवादले देखाउँछ (भट्टराई, २०६६, पृ.५८) । भयवाद जीवनजगत्लाई हेर्ने थप दृष्टिकोण हो । सृजनात्मक तथा सारा कर्म हेर्ने थप दृष्टिकोण पनि भयवाद हो । मानिस जन्मेर हुकँदै गरेको मानसिकतामा आउने चेत नै भयको प्रारम्भ बिन्दु हो । मान्छेलाई जबदेखि जीवन, मृत्यु, आफन्त, सम्पत्ति जस्ता कुराको ज्ञान हुन थाल्छ, तबदेखि नै भय पैदा हुन थाल्छ । त्यसैले मानवमा उत्पन्न हुने चेतना, ज्ञान र विषयबोध नै भयको अर्को रूप हो भन्न सकिन्छ ।

भयवाद एक दर्शन भएकाले यसका केन्द्रमा नै जीवनजगत्को विश्लेषण सहज हुने कुरा यस वादका प्रवर्तक देश सुब्बाको मान्यता रहेको पाइन्छ । यस दर्शनको मूल आधार भनेको नै जीवनलाई भयले सञ्चालन गर्छ भन्ने नै हो । जन्म र मृत्युका बिचको क्षेत्रमा नै भयको आधार खोजी गर्ने चिन्तक सुब्बा भय कसरी हुन्छ, भयको क्षेत्र, भयका बाटाहरू, भयका प्रकार र दर्शनका रूपमा भय जस्ता पक्षबाट यस विषयमा चिन्तन गरिएको पाइन्छ । यो चिन्तन एउटा वाद भएकाले यसको प्रयोग साहित्यमा पनि हुने सुब्बाको मान्यता रहेको छ । यही मान्यताका आधारमा साहित्यसिर्जना गर्नु नै भयवादी लेखनको मुख्य आधार हो । भयवाद भन्ने सूत्र र यसको व्याख्यामा प्रत्येक जीवनमा वस्तुको चेतना हुन्छ भन्ने रहेको छ । मानवमा चेतनाको मात्राअनुसार वस्तु विषयको ज्ञान हुन्छ अनि ज्ञानअनुसारको भय हुन्छ । जहाँ भयबाट निस्कन विभिन्न बाटाहरू अवलम्बन गरिन्छन् भने त्यहीँबाट नै भयवादको जन्म हुन्छ । यसरी भयको दार्शनिक आधार र भयवाद केन्द्रित साहित्यचिन्तन तथा समालोचनात्मक आधार खोज गर्दै यस वादको स्पष्ट अभियान अधि बढेको हो (शर्मा, २०७६, पृ.२५९) । नेपाली साहित्यमा उठेको यो चिन्तन वा आन्दोलन साहित्यबाट दर्शनका रूपमा विस्तार हुँदै गएको पाइन्छ ।

भयबोध एउटा भयानक भय हो । भय छ भन्ने हामीलाई बोध भएपछि त्यो यसरी विकसित भएर आउँछ कि त्यसबाट पार पाउन मृत्यु वा चेत विलयनको अवस्था भएपछि मात्र सम्भव हुन्छ । ब्रह्माण्डको अन्तिम बिन्दु पत्ता नलागे जस्तै भयको पनि अन्तिम बिन्दु छैन । मान्छेले भयको समाधान खोज्ने नाममा जीवनका विविध उपलब्धिहरू हासिल गर्दै जान्छ । जीवनलाई डोऱ्याउँदै हिड्ने दर्शन, सिद्धान्त, विज्ञान, अध्यात्म सबैको मूल भय हो । मानिसमा भय सकारात्मक भएर निरन्तर र अपरिहार्य भएर उपस्थित हुने हुनाले यो अभिघातभन्दा भिन्न छ । अनेकौँ रूपबाट अवतरित भय मान्छेका हरेक समस्याहरूबाट प्रकटीकृत भएको हुन्छ । मान्छे भयबाट मुक्ति पाउने प्रयास गर्छ तर ऊ एउटा भयबाट मुक्त हुने बित्तिकै अर्को भयबाट आक्रान्त भएको हुन्छ । भय भएन भने मलाई भय किन भएन भनेर मानिस भयभीत भइरहेको हुन्छ । यो भयको चरित्र हो । हरेक मान्छेको उद्देश्य भनेको भयबाट मुक्ति प्राप्त गर्नु हो । यही मुक्तिको प्रयासबाट नै प्रगति वा विकास निरन्तर अधि बढेको छ तर भय अनेकौँ स्रोतबाट, नयाँ नयाँ अनुहारहरूबाट, नयाँ नयाँ स्वरूप र भेदमा निरन्तर मुखरित भइरहेको हुन्छ । भयको चरित्र मान्छेको मनोविज्ञानअनुसार बनेको हुन्छ । उसको मानसिकताले कत्रो आकारमा भयको आकार कोर्छ भय त्यत्रै हुन्छ । यसको तात्पर्य मान्छेको मानसिकता उसको भयले तयार पारेको हुन्छ । यही भयको स्वरूप *आदिवासी* उपन्यासमा केकस्तो छ र उपन्यासका पात्रहरू भयको कुन स्वरूपबाट सञ्चालित छन् भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

छलफल तथा परिमाण

प्रस्तुत लेखमा *आदिवासी* उपन्यासको रचना गर्भ र विषय केलाउँदै यस उपन्यासका कुन कुन पात्रमा सबभन्दा बढी भयबोध भएको छ र त्यस पात्रमा भयबोध उत्पन्न हुनुको कारण, भय विकसित हुनुको अवस्था, भयबाट मुक्ति प्राप्त गर्न पात्रले गरेको प्रयत्न तथा भयबाट मुक्तिको बोध कसरी भयो भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दै *आदिवासी* भयवादी चेतनाको प्रयोग गरी लेखिएको पूर्ण भयवादी उपन्यास हो भन्ने कुराको छलफल गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

आदिवासी उपन्यासको रचनागर्भ तथा विषय

उपन्यासकार देश सुब्बाको *आदिवासी* लेखन तथा प्रकाशनका दृष्टिले चौथो उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा यहाँको प्रमुख पात्र तथा नायक निसाम्ले भोगेको मानसिकतालाई आधार मानेर भयवादको स्थापना गरिएको छ । ६२ पृष्ठको आयतन भएको यस उपन्यासको कथा भयको प्रकट क्षेत्र/समस्या, भयको खोज/बाटा/छटपटाहट र भयको प्राप्ति/ज्ञान, प्राप्ति/सहजता गरी तीन खण्डमा विभाजित छ । यी मूल तीन खण्डभित्र पनि विभिन्न उपखण्डहरू छुट्याइएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको नायक निसाम् एउटा बौद्धिक, अन्वेषक, जिज्ञासु, क्रियाशील, विवेकशील, भयभीत, युवा व्यक्तिका रूपमा उपस्थित भएको छ । उसमा उत्पन्न भएको रहस्यमय छायाँ वा हंस जस्तो केही कालो रूपको खोज तथा अन्वेषणकै कथानकीय केन्द्रीयतामा कथावस्तु अगाडि बढेको छ । उसको जीवनसँगै जोडिएको भयको विवरण र विस्तृतीकरणको क्षेत्र तथा जोडाइले यस उपन्यासको औपन्यासिक स्वरूप निर्माण भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको पहिलो खण्डलाई भयको प्रकट/क्षेत्र/समस्या भनिएको छ । यस खण्डमा उपन्यासको नायक निसाम्को बाल्यकालको वर्णनका साथै उसले आफ्नो देश नशलीय द्वन्द्वमा विस्फोटक पदार्थ बोकेर गुमिसरहेको देखेपछि ऊ भयभीत भएको मानसिकताको चित्रण गरिएको छ । समाजमा देखिएको यो अवस्थाबाट ऊ मनोरोगी भएको छ । यसै कारणले उसको आफ्नै शरीरबाट छायाँजस्तो बनेर आफूबाट हंस निस्किएर गएजस्तो लागेर नायक भयभीत भएको छ । अर्थात् निसाम्मा भय प्रकट भएको छ । किशोर अवस्थामा नै भयबाट आक्रान्त भएको निसाम्मा उसले चारैतिर भय नै भयको अनुभव गरेको छ । भय घरभित्र, घरबाहिर, समाज, राजनीति, प्रकृति, भौतिकता, आध्यात्मिकता आदि सबै क्षेत्र ओगटेर बसेको देखिन्छ । यसर्थ भयका प्रकटनलाई मानवीय वा मनोवैज्ञानिक समस्या मानिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको दोस्रो परिच्छेदलाई भयको खोज/बाटा/छटपटाहट शीर्षक दिइएको छ । यहाँ नायक निसाम् भयबाट मुक्तिका लागि बाटाहरूको खोज गर्दै छटपटिँदै घर छोडेर विभिन्न ठाउँमा घुम्न पुग्छ । ऊ त्यहाँका प्राचीन संस्कृति, सभ्यता र परम्परा भएको आदिवासीहरूको बसोबास भएको ठाउँमा पुग्छ । यसै क्रममा मानिसहरू अप्रवासले आदिवासी र गैरआदिवासीका रूपमा छुट्टिँदै गएका, यसरी विस्थापनबाट उनीहरूमा भय पैदा भएको, छटपटाहट र उकुसमुकुस भएको जस्तो अनुभव नायकले गर्दै गएको छ । तेस्रो परिच्छेदको शीर्षक भयको/प्राप्ति, ज्ञान प्राप्ति/सहजता राखिएको छ । यहाँ नायक निसाम् मकर संक्रान्तिको बेला लागेको मेला देखेर दङ्ग परेको छ । किनकि त्यहाँ सांस्कृतिक र सामूहिक जीवन चलिरहेको छ । त्यहाँ उसले आदिम रुखबाट भयसम्बन्धी ज्ञान प्राप्त गर्दछ । पहिले उसको शरीरबाट निस्किएको छाया छाया नभएर भयसम्बन्धी एउटा ग्रह हो भन्ने कुराको ज्ञान उसले प्राप्त गरेको छ । शरीरबाट भय निस्किएपछि जीवन सहज हुन्छ भन्ने उसले ज्ञान प्राप्त गरेको छ । यो बुझेर नायक घर फर्कन्छ र आफूले पाएको ज्ञान आफ्ना गाउँले र आदिवासीहरूलाई बुझाउन थाल्छ । यसरी उपन्यासको कथावस्तु समाप्त भएको छ ।

प्रमुख पात्रमा भय

आदिवासी भयमा आधारित उपन्यास हो । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र वा नायक निसाम् हो । उपन्यासभरि प्रमुख पात्रले भयको अनुभव गरेको छ । प्रस्तुत उपन्यासको मिथकमा, संवादमा, कार्यमा, सङ्घर्षमा, भेटघाटमा, एकान्तमा, मौनतामा, भीडमा सबैतिर भय छ । उपन्यासको प्रारम्भमा नै नायकका मानसिकतामा बौद्धिक जटिल भयहरू उत्पन्न भएका छन् । आफ्ना पिता र अग्रजहरूले चलाएको

आदिवासीहरूको आन्दोलनको स्वरूप सही नभएको भनी उसले असहमति प्रकट गरेको छ । आफ्ना संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, मूल्यमान्यता, भाषा, कला आदिको संरक्षण गर्नुको सट्टा ठूलाठूला नारा लगाउँदैमा आदिवासी आदिवासी भन्दै गरिएका आन्दोलनहरू सही होइनन् । वास्तविक आदिवासीहरूले आफ्ना परम्पराको संरक्षण गर्ने र भाषा, संस्कृति, सभ्यताको संरक्षण गर्ने खालका आन्दोलन मात्र वास्तविक आदिवासीको आन्दोलन हुन्छ, भन्दै नायक निसाम्ले पिताका विरुद्ध आवाज दिएकोमा उसमा भयको सृजना भएको छ । त्यही असहमति र द्वन्द्वबाट नै उसका मनमा एक तमासको भय पैदा भएको छ । आफ्नो धर्म, संस्कार, रीतिरिवाज, मूल्यमान्यता, परम्परा आदिलाई छोडेर गरिएको आदिवासीहरूको आन्दोलनले आदिवासीहरूको कल्याण गर्दैन भन्ने विचार निसाम्ले राखेको थियो । उसले आफ्नो जातिको धर्म संस्कृति, संस्कार, चालचलन, रीतिरिवाज, भाषा आदि हराएकोमा यसको संरक्षण कसरी गर्ने हो भन्ने चेतनाको भय निसाम्लेमा छ । यही नायकमा पलाएको ज्ञानले भयको रूप धारण गरेको देखिन्छ ।

भयको प्रकटीकरण

प्रस्तुत उपन्यासको आरम्भमा नै आफ्ना सहरिया केही आदिवासीहरूले चलाएको आदिवासीका नामको आन्दोलनप्रति असहमति जनाएको निसाम्ले मानसिक आघात परेको देखिन्छ, र यही मानसिक आघातबाट भयको प्रकटीकरण भएको छ । किशोर अवस्थामै उमेरमा तर्सिने, डराउने, काम्ने, बेहोस हुने जस्ता क्रियाकलाप गराएर लेखकले जताततै भयको बीजाधान गरेका छन् । उपन्यासको पहिलो परिच्छेदमा भयलाई यसप्रकार बीजाधान गरिएको छ :

छायाँ निस्केर गएको दिनदेखि सधैं लाग्ने भयभन्दा कैयौँ गुणा बढी भय हुन थाल्यो । कमिला, भिँगा, पुतली, मौरी, कुकुर, बिरालो, काग, मुसा, आदि इत्यादि देख्दा पनि भय हुन थाल्यो । घरभित्र होस् वा बाहिर यो अवस्था जस्तै । मान्छे कराएको, रोएको सुन्दा पनि भय छँदै थियो । अँध्यारोबाट आउँदै गरेको दुर्घटना, उज्यालोबाट आउँदै गरेको भविष्य देखेर पनि भय हुन्थ्यो । भिसमिसे उज्यालो, गोधुली साँभ, तुँवालो, भरी, बादल, आँधी हुरीबाट आउँदै गरेको मान्छेको साँभविहान, दिनरात आदि सबै देखेर भय हुन्थ्यो । सबैभन्दा बढी भय मलाई शरीरबाट निस्कँदै गरेको चिन्ता, समस्या रोग र मृत्युबाट हुन थाल्यो । (सुब्बा, २०६४, पृ. ४०)

प्रस्तुत उपन्यासमा नायकमा पलाएको भय मानसिक तहबाट विकसित हुँदै गएको छ । हरेक क्षण यत्रतत्र सर्वत्र भयकै मात्र अनुभव गर्ने नायकलाई उपचारका नाममा अनेकौँ उपायहरू गरियो तर न त नायकको मनबाट भय निस्किएर गयो न त त्यो नायक स्वस्थ भएर बाँच्न सक्यो । उसको रोगले जटिल रूप लिँदै नायक मानसिक रोगले आक्रान्त हुँदै विक्षिप्त अवस्थाको उपल्लो स्वरूप प्राप्त गर्न लागेको सन्दर्भलाई लेखकले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

छायाँको सम्झना आउनासाथ दिमागमा भय भरिन्थ्यो । दिमागमा भरिएको भय तात्तिने वित्तिकै बौलाउन थाल्यो । मृत्युको रूपमा घुमिरहेको बेला बढी तर्साउँथ्यो । अहिले मरि जान्छु कि जस्तो हुन्थ्यो । मृत्युको सम्झना नआएको चाहन्थे । बिरामी हुनुभन्दा अगाडि मृत्युको सम्झना आएको त्यति स्मरण छैन । अहिले त मृत्यु मेरो वरिपरि पखेटा फेलाएर घुमिरहेको जस्तो लाग्न थालेको छ । मृत्यु गहिराई लाग्थ्यो र डराउँथे । (सुब्बा, २०६४, पृ. ४१)

भयको खोजमा निस्किएको बेला आदिवासी यायावरहरूसँग विभिन्न ठाउँको यात्राका क्रममा नायकले आफूभित्र रहेको भय केही मात्रामा कम भएको महसुस गरेको छ तर ऊ भयमुक्त हुन सकेको छैन । यायावर समूहमा रहेको नायक तुत्तु र किशोरी बालाले अभिव्यक्त गरेका विचारमा पनि नायकले भयकै स्वरूप भेटिएको छ । यायावर किशोरी बाला मान्छेलाई जताततै पीरमर्का, समस्या, अहमता छ । यी समस्या, चिन्ता र अहमता मिलेर उनीहरूको भय बनिरहेको त होइन (सुब्बा, २०६४, पृ.५७) भन्ने विचार प्रस्तुत गरिरहेकी छन् । यस भनाइमा मानव जीवन नै भयको एक स्वरूप हो, जीवनमा आइपर्ने अनेकौं समस्याहरू भयकै स्वरूप हुन् र तिनै भयग्रस्त समस्याहरूको समाधानका सन्दर्भमा मानिसले उपलब्धिहरू हासिल गर्दै जान्छ, भन्ने विचार *आदिवासी* उपन्यासमा प्रस्तुत भएका यी सन्दर्भहरूले अभिव्यक्त गरेका छन् । उपन्यासको नायक घर छोडेर जङ्गल अनकन्टार, खोंच, गुफाहरूसित भौतारिन थालेको छ । उसको मानसिकता केही सन्तुलित भएको, उसले केही मात्रामा शान्ति प्राप्त गरेको अनुभव गर्छ । एउटा समस्याबाट ग्रस्त भई वनजङ्गलमा एकलै भौतारिइरहँदा समस्याको समाधान भएको जस्तो अनुभव भएको बेला अर्को भय उत्पन्न भएको छ । त्यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्न गरेको प्रयत्न सफल नहुँदै अर्को भय उत्पन्न भएको छ । त्यसैले संसारमा भयबाट मुक्ति सम्भव छैन । भयबाट मुक्ति भनेको जीवनकै अन्त्य हो । भय भय मात्र होइन यो मानवीय ज्ञानको स्रोत हो । नयाँ ज्ञान प्राप्तिको मार्ग हो । विचारको नयाँ यात्रा हो । कर्मको नयाँ मार्गदर्शक हो भन्ने कर्मवादी चेतना *आदिवासी* उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ ।

सिर्जनाको कारकका रूपमा भय

प्रस्तुत उपन्यासमा नयाँ नयाँ आविष्कार, प्राप्ति र उपलब्धिहरू भयकै आकार र आयामहरूमा परिवर्तित र परिमार्जित स्वरूपमा देखापरेका छन् । नयाँ कुरा पत्ता लागेपछि त्यो नयाँ कुरा सँगसँगै नयाँ भयको पनि सुरुआत उपन्यासमा भएको छ । एउटा मान्छे जन्मने वित्तिकै भयबोधी भएर उसको चेत विकसित भएको हुन्छ । उपन्यासमा भयबोधलाई एउटा भयानक भयका रूपमा स्थापित गरिएको छ । कुनै पनि प्राणीमा भय छ, भन्ने बोध भएपछि त्यो विकसित हुँदै मनोरोगका रूपमा विकसित हुन पुग्छ । उसले चेतनाका माध्यमबाट त्यसलाई शमन गरेन भने मान्छे पूर्ण रूपमा विक्षिप्त बन्न पुग्छ । अतः भयबोध ज्ञान हो भन्ने कुरा चेतनाले नै निर्धारण गर्छ, भन्ने विचार *आदिवासी* उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको भय खास गरी आदिवासीहरूको भाषा, संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज, मूल्यमान्यता लोप हुँदै गएकोमा सचेत नागरिकमा पलाएको भय हो । यहाँ आदिवासी भनेर कुनै जात विशेषलाई सङ्केत नगरिए पनि लिम्बू जातिसँग सम्बन्धित सन्दर्भहरू बढी आएकोले यस उपन्यासमा आदिवासी भनेर लिम्बू जातिलाई नै सङ्केत गरिएको आभास पाइन्छ । यही आदिवासीहरूसँग जोडेर हरेक क्षेत्रमा उत्पन्न हुने चेतनालाई यस उपन्यासमा उपन्यासकारले भयका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । जीवन, मृत्यु, भाषा, संस्कृति, धर्म, राजनीति, स्वर्ग, नर्क, अन्धविश्वास, रूढिवाद, हत्या, हिंसा आदि सबै चेतनाका स्वरूप हुन् र यी सबै चेतना भयका रूपबाट प्रकट भएका हुन् भन्ने उपन्यासकारको निष्कर्ष छ ।

मान्छे जीवनमा भयबाट निर्देशित हुन्छ । जीवन र भय एकअर्काका परिपूरकका रूपमा विद्यमान छन् । यस जगत्मा जीवन छ त्यसैले भय छ । यदि जीवन हुँदैनथ्यो भने भयको अस्तित्व पनि हुँदैनथ्यो । बच्चा जन्मने वित्तिकै त्यो बच्चा रुँदैन कि भन्ने भय हुन्छ । त्यो बच्चा अलि बढ्दै जाँदा बोल्दैन कि, हिड्दैन कि,

पहूँदैन कि, गलत बाटोमा हिड्छ, कि, जागिर खाँदैन कि, घरजम गर्दैन कि, परिवार पाल्दैन कि, घर बनाउँदैन कि, बाबुआमालाई हेर्दैन कि, काजक्रिया गर्दैन कि यस्तै यस्तै भयग्रस्त चेतनाकै सेरोफेरोमा जीवन समाप्त हुन्छ, र भय पनि समाप्त हुन्छ । त्यसैले भय मानवीय चेतना हो । ज्ञानको भण्डार हो । नयाँ नयाँ कर्ममा अभिप्रेरित गरिरहने उत्प्रेरक तत्त्व हो । बाँच र बचाऊ भन्ने सैद्धान्तिक अवधारणा पनि हो । जात, धर्म, संस्कार, संस्कृति, परम्परा, देश, राष्ट्र आदि सबैप्रतिको संरक्षण र दायित्वसँग भय जोडिएको छ । यी सबै कुरा बचाउन सकिन्छ कि सकिँदैन भन्ने भयले मानव मात्रलाई निरन्तर निर्देशित गरिरहेको हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ ।

भयबाट मुक्तिका लागि भयबोध

प्रस्तुत उपन्यासको नायकले भयबाट मुक्तिका लागि लामो समयसम्म जङ्गलमा गएर आदिवासीहरूसँग सङ्गत गरेपछि उसलाई केही शान्तिको अनुभव भयो तर ऊ भयबाट पूरै मुक्त भने हुन सकेन । यसै क्रममा आदिवासीहरूले हरेक वर्ष उत्सव गर्ने ठाउँमा भएको ठूलो रुखबाट उसलाई अचानक एक दिन भय के हो र यसबाट कसरी मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने ज्ञान प्राप्त भएको छ । यसले उपन्यासभरि खोजेको मूल वस्तु वा भय र यसको निदानको उपायलाई नायकले प्राप्त गरेको सन्दर्भलाई रुखका हाँगा र पातहरूले विभिन्न आकार ग्रहण गरेर मानवीय स्वरूपमा केही भन्दै गरेको र भयको वास्तविकता बताउँदै गरेको सन्दर्भलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

ऊ बोलिरहेको थियो । तिमीभित्र भयको बास छ । तिमीभित्र मात्र होइन सारा चेतनशील प्राणीभित्र भय बेरिएर बसेको हुन्छ । सुषुप्त, सुप्त र जागृत चेतनामा यसको आकार निर्भर गर्दछ । संसारमा आउने मान्छे जस्तै त्यो कताबाट आउँछ र कता जान्छ थाहा हुँदैन । यो स्पष्ट देखिँदैन । स्पष्ट बुझिँदैन । हो कि हो किको भरमा शङ्का गरिन्छ । तिमीले देखिरहेको कीरा जस्तो छायाँ जस्तो भय हो । यसको अनेकौँ रूप हुन्छ । जब यो सक्रिय हुन्छ, चेतनशील प्राणीहरू डराउने, काम्ने, लुक्ने, भाग्ने गर्छन् तर यसबाट भागेर लुकेर जित्ने कुरा भ्रम मात्र हो । यसलाई मान्छेले यसै हो भन्न नसके पनि रोग, मृत्यु, सम्पत्ति, दुर्घटना, स्वर्ग, नरक, ईश्वर, शैतान सबै सबै भन्छन् । मान्छे यसैको दास हो जस्तो गर्छन् । यसको रूप छिन छिनमा बदलिरहन्छ । एकछिन अगाडि भएको भय एकछिनपछि नहुन सक्छ । सानातिना समस्या, चिन्ता, अहम्ता जस्ता कुरा मिलेर यो ठूलो बन्न सक्छ । यो चेतनाको कुरा हो । यो दिमागको बाटो भएर शरीरभरि घुमिरहन्छ । शरीर यसको अधीनमा हुन्छ । शरीर भएर ब्रह्माण्डमा घुम्छ । यही जीवनमा बाहिरको संसार सापेक्षित छ । चेतनाको आधारबाट जीवन चल्छ र जीवनको आधारबाट संसार । जीवन र जगत्को नटुट्ने शृङ्खला हो । यो अविरल हुन्छ । समयको विपलमा नयाँ नयाँ प्रकट हुन्छ । तिमीले देखिरहेको छाया छायामात्र नभएर भय सङ्गित एउटा ग्रह हो । जङ्गल जङ्गल भौतारिँदैमा त्यो सानो हुँदैन । यसलाई सानो बनाउन यसको रूप चिन्नुपर्छ, र नयाँ प्रकटमा लैजानुपर्छ । भय जति कम हुन्छ उति नै जीवन सहज हुन्छ । मान्छेहरू सिद्धान्त, दर्शन, कला, साहित्य जस्ता कुरा ल्याएर सहजता खोजिरहेका छन् । मान्छे सहजताको खोजाहा हो । सहजताको खोजमा नै सबै लागिपरेका छन् । थाहा छैन कसले कसरी र कहिले जीवनलाई सहज जीवन बनाउने हो । जबसम्म शरीरबाट भय निस्कँदैन तबसम्म जीवन सहज बन्न सक्दैन । (सुब्बा, २०६४, पृ. ८५-८६)

यहाँ आएर उपन्यासकारले भयबाट मुक्तिको बोध गरेका छन् । अर्थात् उनले खोजेको भयबाट मुक्तिको बाटो पत्ता लगाएको अनुभव गरेका छन् । भय जीवनयापनका क्रममा यस मानव जीवनलाई सहज रूपमा अधि बढाउन गरिने अधिकतम प्रयास हो । भयकै कारण मानवले जीवनमा अनेकौं सफलताहरू हासिल गर्दै जान्छ । भय भएन भने उसले जीवनमा कुनै प्रगति गर्न सक्दैन । त्यसैले भय मानव मात्रका लागि होइन सम्पूर्ण प्राणी मात्रका लागि बाँच्ने आधार हो । आफ्नो जीवनलाई कसरी सहज बनाउने भन्ने कुरा मानवले मात्र सोच्ने होइन । अन्य पशुपन्छीहरूले पनि आआफ्नो जीवन सहज होस् भन्ने कामना गरिरहेका हुन्छन् । उनीहरूमा पनि भयबोधले नै उनीहरूको जीवनलाई क्रियाशील तुल्याइरहेको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा भयबोधकै कारण नायक निसाम्ले घर छोड्नुपरेको छ । जङ्गलमा बसेर अनेक कष्ट भोग्नुपरेको छ । खाई नखाई एक वर्षसम्म आदिवासीहरूसँगै निरन्तर सङ्घर्षपूर्ण जीवनयापन गरेपछि मात्र उसले भयबाट मुक्तिको बाटो पहिल्याउन सफल भएको छ । उसले आफूले पाएको ज्ञान समाजमा आएर बाँड्ने अठोट गरेको छ र समाजमा आफू जस्तै भयबाट आक्रान्त मानिसहरूलाई भयबाट मुक्ति दिलाउँदै शान्तिपूर्ण जीवन बाँच्न सक्ने बनाउन उत्प्रेरित भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको नायकलाई आदिवासीमाथि भएको अतिक्रमण र आदिवासी स्वयम्मा बढ्दै गएका विकृतिले गर्दा भय पलाएको छ । यही भयका कारण यसको शरीरबाट हंस वा छायाँ निस्किएको उसले भनुभव गरेको छ । यही छायाँ के हो र यसले किन मेरो वरिपरि विचरण गरिरहन्छ भन्ने चिन्तनमा नै सारा उपन्यास समाप्त भएको छ । भय मानिसमा हुने एक किसिमको मानसिक कमजोरी हो । मानिसमा मानसिक कमजोरी देखा परेपछि त्यसमा विकृति पैदा हुन्छ । भयको प्रकटीकरणका अनेक बाटाहरू छन् । तीमध्ये मुख्य भयलाई चिनेपछि र भयबाट बाहिर निस्केपछि जीवन सहज हुन्छ भन्ने उपन्यासकारको निष्कर्ष रहेको छ ।

निष्कर्ष

उपन्यासकार देश सुब्बा आफैले प्रतिपादन गरेको नयाँ चिन्तन वा भयवादमाथि गरिएको प्रयोग नै *आदिवासी* उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा सम्पूर्ण मानवजीवनको सञ्चालन नै भयद्वारा निर्देशित हुने भएकाले जीवन छ त्यसैले भय छ भन्ने विचार स्थापित गरिएको छ । जीवनमा चेतना छ त्यसैले मानव क्रियाशील छ । मानवमा जीवनमा सक्रिय र सहज बनाउने चेतना नै भय भएकाले यो जीवनको मार्गदर्शक हो । भय जीवनमा केही उपलब्धि हासिल गर्नुपर्छ भनी मानिसलाई निरन्तर हुटुहुटी लगाउने गुरु हो । यसै हुटुहुटीका कारण मानिस निरन्तर कर्ममा जुटेर केही न केही गरिरहेको हुन्छ । जीवनलाई सहज बनाउने प्रयास गरिरहेको हुन्छ । जीवनमा आइपर्ने अनेक अप्ठ्यारा परिस्थितिहरूको सामना गरिरहेको हुन्छ । त्यसैले भयबोध सम्पूर्ण मानव जातिले गर्नेपर्छ । जसमा भयबोध हुँदैन उसले जीवनमा कुनै पनि उपलब्धिपूर्ण कार्य गर्न सक्दैन भन्ने विचार यस उपन्यासका माध्यमबाट उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । समाजमा हरेक मान्छे आफ्नो जीवनलाई कसरी सहज बनाउने कसरी अरूको भन्दा सुखी जीवन बाँच्ने भन्ने चिन्तनमा लागिरेको हुन्छ । मानिसका जीवनमा उसलाई कर्तव्यका अनेकौं पाटाहरूले घेरिरहेका हुन्छन् । मानव अनेकौं चाहनाको पुञ्ज हो । यी सबै कर्तव्य तथा चाहनाहरूको परिपूर्ति गर्नका लागि मानवमा चेतनाको बोध हुनु आवश्यक छ । सोही चेतनाको अर्को रूप नै भय हो । जसमा बढी चेतना छ उसमा उति बढी भय हुन्छ । त्यसैले भय मानव मात्रको ज्ञानको प्रतीक हो । बौद्धिकताको अर्को रूप हो । मानवविकासको अर्को शृङ्खला हो भन्ने कुरा प्रस्तुत गर्नु नै *आदिवासी* उपन्यासको मूल आशय हो ।

सन्दर्भ सामग्री

- खतिवडा, गिरिराज (२०६८). साहित्यकार देश सुब्बाको जीवनी. व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस. धरान ।
- न्यौपाने, टङ्क (२०६६). 'भयवादी आदीवासी एक अनुचर्चा'. भयवाद वैचारिक चिन्तन. (सम्पा.). प्रकाश थाम्सुहाड. नेपाली साहित्य समाज पृ. २६-३१ ।
- बराल, कृष्ण (२०६६). 'आदिवासी उत्खनन लेखनमा भयवादको प्रयोग'. भयवाद वैचारिक चिन्तन, (सम्पा.). प्रकाश थाम्सुहाड. नेपाली साहित्य समाज. पृ. ३२-३७ ।
- भट्टराई, गोविन्दराज २०६६). 'नेपाली साहित्यमा एक नवीनतम सिद्धान्त र प्रयोगका कुरा'. भयवाद वैचारिक चिन्तन. (सम्पा.). प्रकाश थाम्सुहाड. नेपाली साहित्य समाज. पृ. ५१-५९ ।
- माबुहाड, अर्जुन (२०६६). 'लिम्बुवानको भय'. भयवाद वैचारिक चिन्तन. (सम्पा.). प्रकाश थाम्सुहाड. नेपाली साहित्य समाज. पृ. १०-१५ ।
- शर्मा, सुकुम (२०७६). नेपाली भाषासाहित्यमा आन्दोलन. दो. संस्क.. हेरिटेज पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि. ।
- शेर्मा, मुनाराज (२०६६). 'भयवाद एक चर्चा'. भयवाद वैचारिक चिन्तन. सम्पा.. प्रकाश थाम्सुहाड. नेपाली साहित्य समाज. पृ. २१-२५ ।
- सुब्बा, देश (२०६४). आदिवासी. सृजनशील साहित्य समाज हडकड ।